

АМИР ТЕМУРНИНГ КИТЎБХОНЛИК ОДОБИ ХУСУСИДА

Ubaydullayev Xolidaxon Ilyosjon qizi

Alfraganus University

Arab filologiyasi talabasi

Аннотация: Ушбу мақолада буюк соҳибқирон бобомиз Амир Темур даврида ҳам кутубхона иши ва уни ривожланишига алоҳида эътибор қаратилганлиги, кутубхона масканлари зиё ва маънавият ўчоғи сифатида фаолият кўрсатиб, ўз даврининг ноёб ва нодир қўлёзма асарларни мукамал сақланишига катта эътибор қаратилганлиги ҳақида маълумот берилади. Амир Темур ҳукмронлик қилган йилларда қўлёзма манбаларни сақлаш ва кутубхоналар ташиқил этиши борасида қилинган ишлар, Амир Темур ўзи илмфан ҳомийси, саҳоватпеша ҳукмдор бўлганлиги, адабиёт ва санъатни яхши кўриб, давлат ишлари билан биргаликда кутубхоначилик ишига ҳам ўзининг муносиб ҳиссасини қўшганини гувоҳи бўламиз.

Калит сўзлар: саҳоватпеша ҳукмдор, тарих, нодир ва ноёб қўлёзмалар, мутоола, машхур хаттотлар, миллий қадрият, аجدодлар, мерос, мадраса, салтанат кутубхоналари.

Тарихда ўтган буюк шахслар ҳақида бирон сўз айтиш, каттами кичикми илмий ёки адабий асар ёзиш ўта мушкул. Айниқса, Искандар Зулқарнайн, Юлий Цезарь, Чингизхон ва Амир Темурга ўхшаш ҳарбий ва сиёсий арбоблар ҳақида. Негаки, уларнинг ҳаёти, босиб ўтган йўли, фаолияти мураккаб ва ўта зиддиятлидир. Шунинг учун ҳам тарихда ўтган йирик шахсларнинг ҳаёти ва фаолиятига баҳо берганда уларнинг ҳар бир ишини ақл тарозусига солиб қарамоқ, ўша давр ва замон шароитидан келиб чиқиб баҳоламоқ ва албатта, ўзларидан аввал ўтган ҳукмдорларга нисбатан қилган улуг ишларига қараб ҳукм чиқармоқ жоиз. Минг афсуски, биз буюк сиймоларни ўзимиз яшаган янги даврнинг қонунларига кўра назардан ўтказамиз. Яқин-яқинларгача шундай ҳолат ҳукм сурди. Айниқса, Амир Темурга нисбатан...¹¹

Агар биз тарихни улкан бир дарахт деб тасаввур қилсак, ўша тарихга даҳлдор ҳар қандай асар унга мазмун берувчи илдизга ўхшайди. Ўша илдизлар қанчалик мукамал манбаларга таяниб ихтиро қилинган бўлса, ўша дарахт миллатнинг чўнг маънавий бойлиги сифатида ўзининг бор бўй-басти билан дунё маърифатпарварлик

¹¹ Аҳмедов Б. Амир Темур. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1995, 4-бет

айвонида маҳобатли кўр тўкиб туради. Биз фикримизни асосли ва мазмунли ифодалаш умидида ўзбек халқининг буюк манбашунос олими академик Бўрибой Аҳмедовнинг “Амир Темур” асарида келтирилган мисолларга таянган ҳолда соҳибқирон бобомиз Амир Темурнинг китобатчилик санъатига оид фазилатлари хусусида фикр юритишга жазм этдик. Мақсадимиз Амир Темур шахсини ўрганиш баробарида олимнинг машаққатли, аммо шарафли тадқиқотларини баҳоли қудрат давом эттиришдир.

Мустақиллик шарофати билан Амир Темур мероси халққа тақдим этилди. Унинг давлат арбоби сифатида олиб борган ишлари юзасидан кўплаб илмий ва бадиий асарлар юзага келди. Тарихдан бизга маълумки, Амир Темур ўз даврида ҳам кутубхона масканлари зиё ва маънавият ўчоғи сифатида фаолият кўрсатган. Ўз даврининг ноёб ва нодир қўлёзма асарларни мукаммал сақланишига соҳибқирон Амир Темур алоҳида эътибор қаратган. Бу эса кейинги даврлар учун ҳам кўп асрлик тарихга эга бўлган ноёб ва нодир тарихий қўлёзма асарлар фондларининг шаклланиши, илм-фаннинг турли йўналишларига оид асарларнинг мавжуд бўлганлиги янги кутубхоналарнинг ташкил этилишига асосий омил сифатида туртки бўлди. Чунки китоб инсоният даҳоси яратган энг буюк кашфиётлардан биридир. У қадим замонлардан буён ижтимоий ҳаётда жуда муҳим ўрин эгаллаб келган. Агар китоб бўлмаса, биз аجدодларимизнинг турмуш тарзи, ҳаёти, маданияти, тили кабилар ҳақида маълумот ололмас эдик. Китоб - буюк куч, асрлар садосини авлодларга етказувчи манба, инсон ҳаётини чароғон этувчи нур, инсониятга маънавият-маърифат зиёсини асрлар давомида сочувчи қуёш; ижтимоий-сиёсий, илмий эстетик қарашларни шакллантириш воситаси; билимлар тарғиботи ва тарбия қуроли. Китобнинг таърифи ҳақида тинмай ёзиш мумкин¹².

Ҳақиқатдан ҳам китоб бизни узоқ тарих билан учраштиради. Келажак ҳаётимиз учун янги-янги инновацион кашфиётлар яратишга туртки бўлади. Биз Амир Темур давлати ва шахсан Темур шахси ҳақида фикр юритар эканмиз, унинг китоб мутолаасига нақадар эътиборли шахс бўлганлигини академик Бўрибой Аҳмедовнинг “Амир Темур” асарида келтирилган қуйидаги матн орқали гувоҳ бўламиз: “Амир Темур пойтахтда қарийб уч ой истиқомат қилди. Куз оёқлаб, қишнинг иси ҳам келиб қолди. Шу пайт у Боғу беҳиштда, ташқи деворлари Табриздан келтирилган оқ мармар билан қопланган саройда турарди. Туман ого учун 1378 йили бунёд этилган бу ажойиб чорбоғ Самарқанднинг кунботар тарафида жойлашган эди. Ҳазрат соҳибқирон бир куни кечкурун кутубхона

¹² Йўлдошев И.Ж. Ўзбек китобатчилик терминологияси. – “Фан”, 2004. 3-бет.

доруғаси мавлоно Орифни чақиртириб қолди. Китобдор соҳибқирон бекорга йўқлатмаслигини яхши биларди. Биронта китоб керак бўлиб қолгандирки, йўқлатган. Ва яна унинг кўпроқ тарих китобларга қизиқишини яхши биларди. Шунинг учун ҳам эҳтиётдан тарих китоблардан биттаиккитасини: «Тарихи Табарий таржимаси», «Табакоги Носирий», «Мажмуъ алансоб» ва Рашидиддиннинг «Жомий ут-таворих»ни ўзи билан бирга олиб келди ва ҳазрат соҳибқироннинг олдига, хон устига қўйди. Темурбек китобларнинг у ер, бу еридан варақлаб кўриб, ҳаммасини четга суриб қўйди. Китобдор бир қадар ташвиш чекди, «аълоҳазратнинг кўнглидагини топиб келмадим, чамаси», деб. Бир фурсат ўтиб ҳазрат соҳибқирон «Мен бу китобларни биламен», деб қолдилар. Китобдор даст ўрнидан турди ва таъзим қилиб хонадан чиқди. Анча вақтдан кейин у катта бир китобни қўлтиқлаганича ҳаллослаб яна хонага кириб келди ва таъзим қилиб китобни ҳазрат соҳибқироннинг олдига қўйди. Амир Темур китобни бошдан варақлай кетди ва ниҳоят, тўртинчи саҳифасидан унинг номини топди. — Ҳа, мен излагон китоб шу, мавлоно, «Тарихи жаҳонкушой». Соҳибқирони аъзам, Чингизхони муаззамнинг тарихи. Таълиф қилгон киши Алоуддин Отамалики Жувайний эркан. Мана бу ўринда ёзилибдур, - Амир Темур китобнинг ўша варағини кўрсатди. Сўнг яна китобдорга мурожаат қилди: — Асли эронлик бўлса керак. Аммо наслу насабидин хабарим йўқ. Буни китобдор тафсилотлари билан айтиб берди: — Шундай, аълоҳазрат. Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг Хуросондаги ноиб Баҳоуддин Муҳаммаднинг кенжа ўғлидур ул. Бир вақтлар Элхон Абақохоннинг Ироқ ва Хузистондаги ноиб ҳам бўлгон. Шу ерга келганда «яна ортиқча гаплар айтаётган бўлмай» деган мулоҳаза билан ҳазрат соҳибқиронга аста назар ташлаб қўйди. Ҳикоясини диққат билан тинглаб ўлтирганидан ишонч ҳосил қилиб, сўзида давом этди. Лекин Темурбекни кўпроқ подшоҳ ва ҳукмдорларнинг эл-юрт ободонлиғи йўлида қилган юмушлари қизиқтиришини билгани учун Жувайнийларнинг хайр-эҳсони ҳақида кўпроқ сўзлади. — Мана шу муаррих Жувайний, аълоҳазрат, кўп ободонликлар ҳам қилгон. Масалан, ўз кассасидин ўн минг динор сарфлаб, Фрот дарёсидин Нажиф ила Куфага наҳр чикориб, ўтмишда қакраб ётгон ул вилоятлардоғи кўп ерларни сероб қилгон. Шу ерда Амир Темур оғир тин олди, сўнг китобдорга маънос бир тарзда арз-ҳол қилди: — Қани энди, мавлоно, Жувайнийдек ҳокимлар ва ноиблар кўпроқ бўлса. Афсуски, ундоғ эрмас. Аларнинг кўпчилиги фақат ҳамёнини қаппайтириш пайида бўладурлар. Ҳокимлик курсисида маҳкамроқ ўрнашиб олгунча тиришиб-тирмашиб меҳнат қиладурлар, локин кейин... - Темурбек буёғини айтмади. Фақат бош чайқади, сўнг қўшиб қўйди:

— Локин аларнинг орасида яхшилари, ҳалол-поклари ҳам кўп¹³. Демак, Амир Темур шахсининг буюкликка ундаган омил ҳам китоб бўлган, десак муболаға бўлмайди. Амир Темур ҳукумронлик қилган йилларда (1370-1405) қўлёзма манбаларни сақлаш ва кутубхоналар ташкил этиш борасида катта ғамхўрлик қилинди. Амир Темур илм-фан ҳомийси, саҳоватпеша ҳукмдор бўлганлиги боис ҳам у адабиёт ва санъатни яхши кўрган. Манбаларда қайд этилишича, унинг ҳукмронлик қилган даврининг биринчи ярмида забт қилинган ҳудудларда тўпланган китоблар ва қўлёзмаларни ўзининг она юрти Шаҳрисабзга юборилган. Ушбу келтирилган қўлёзма манбалар жамланмаси натижасида саройда махсус қўлёзмалар кутубхонаси ташкил этилган. Айниқса, мамлакат пойтахти бўлган Самарқанддаги сарой кутубхонаси машҳур бўлиб, бу ерда юнон, лотин, араб, арман, форс ва бошқа тилларга оид ноёб ва нодир ҳисобланган қўлёзма асарлар сақланарди.

Туркиянинг Бурна шаҳридаги машҳур кутубхонадан Самарқандга кўпгина қимматли ҳисобланган нодир қўлёзма асарлар келтирилган. Бурса кутубхонаси антик даврдаги машҳур кутубхоналардан бири - Пергам кутубхонасининг меросхўри эди. Ушбу кутубхонада Архимеднинг замондоши ҳисобланган математик Аполлоний ҳамда ўз даврининг машҳур файласуфларидан Антигон Каристский, Кичик Ненаф ва бошқа кўпгина олимлар фаолият кўрсатган. Бурса кутубхонасида сақланаётган қадимги юнон мутафаккирларидан Птолемей, Гиппарх, Диафант ва бошқа исқандариялик муаллифларнинг асарлари Пергам кутубхонасидан келтирилган асарларнинг Амир Темурнинг сарой кутубхонасидан жой олганлиги соҳибқиронни китобга ва ноёб қўлёзма дурдоналарига бўлган қизиқишидан далолат беради.

Манбаларда келтирилишича, Амир Темур китобга, китоб тўплашга ва уни тартиб билан сақлашга буюк санъат даражасида муносабатда бўлган. Унинг бу фазилатидан у ерда хизматда юрган китобдорлар ҳам соҳибқирон олдиларида ўз ишларидан кўнгли тўлмай ҳижолатда турар эдилар. Чунки Амир Темур кутубхонада қанча китоб борлиги, қандай маълумотларни қайси китобдан олиш мумкинлигини ва қайси масалага оид фикрлар айнан қайси китобдан жой олганлигини аниқ ва тиниқ таҳлиллар асосида исботлашга қодир инсон эдилар. Ўз навбатида ўз қўл остидаги барча ходимлардан ҳам шундай зийракликни талаб қилар, кези келганда уларга бунга қандай ёндашувлар асосида эришиш мумкинлигини эринмасдан ўргатар эди. Бу эса унинг вазирлар ва китобдорлар билан бўлиб ўтадиган суҳбатлар

¹³ Аҳмедов Б. Амир Темур. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1995, 320-бет

орасида келтириб ўтар эдилар. Амир Темур кутубхонани давлат аҳамиятга молик масала даражасида тушунган ва уни такомиллаштириш учун бор кучни унга қаратган. Ҳазрат соҳибқирон вазирлар, амирлар, ҳокимлар хусусида, уларнинг сифатлари ва вазифалари ҳақида яна кўп гапларни айтди. Хиёл ўтиб китобдордан узр сўради: — Эсим курсин, мавлоно, эзмалик қилиб сизни ҳоритиб кўйдим, чамаси. Бу гапларни шу ерда тўхтатиб, дунёнинг ажойиботларидин ҳам сўзлашсак Мавлоно Ориф ҳазрат соҳибқироннинг кўнглидагини топгандай бўлди. У китобларни варақлаганда, хиёл бош чайқаб кўйган эди. Демак, уни Кўксаройдаги кутубхонанинг умумий аҳволи қизиқтиради. Китоблар бироз нам тепчиб қолган. Демак, Кўксаройда кутубхона учун ажратилган хоналар захлик қилиб қолган. Китобдор буни анчадан бери айтмоқчи бўлиб юрган, лекин фурсати бўлмаган эди. Кўнглидагини бугун айтди: — Хоналар захлик қилиб қолди, аълоҳазрат. Умуман, китоб учун деворлари мармар бирлан қоплонгон хоналар тўғри келмас эркан, назаримда. Арча дарахтидин ясалгон сандуклар ҳам етишмайдур. Ҳазрат соҳибқирон шу тобдаёқ вазири аъзамни чакиртириб, кутубхона ва китоблар хусусида унга қатор топшириқлар берди. У чиқиб кетгач, китобдорга мурожаат этди: — Сиз, мавлоно, кутубхона хусусида не фикр бўлса, тортинмай келиб айтинг. Китоб, тақсирим, бебаҳо хазина. Ер қимирлаб қасрлар қулаб тушиши, азим шаҳарлар бир зумда йўқ бўлиб кетиши мумкин, наҳрлар издин чиқиб куриб қолиш ҳоллари ҳам бўлгон, хазинани қароқчи олиб кетиб, давлат бир фулуссиз қолиши ҳам мумкин. Аларни вақти билан тиклаб олса бўлур. Аммо китоб йўқ бўлиб кетса, уни ҳеч қачон тиклаб бўлмайдур. Биз кутубхона хусусида яна бафуржа ўйлаб кўрурмиз.

Шу билан китобдор билан бўлган суҳбат охирлади. Мавлоно Ориф фотиҳа ўқиб ўрнидан турди ва ҳазрат соҳибқирон билан хайрлашиб унинг ҳузуридан чикди¹⁴. Амир Темурнинг китоб сақлаш қондаси ва у жойнинг озодалиги борасидаги бундай қарашлари ҳар қандай инсонни китоб сақлаш маданиятига қизиқишини уйғотади, албатта. Амир Темур ва Темурийзодалар даврида турли соҳаларда қанчадан-қанча ютуқлар қўлга киритилган бўлса, инсоннинг илмий ва бадиий тафаккури натижаси бўлмиш китобларни яратиш, уларни кўчириш, сақлаш соҳасида ҳам катта ишлар амалга оширилган. Бу даврда хат ва китоб кўчириш, уни безаклар билан зийнатлаш билан боғлиқ бўлган машхур сиймолар, хаттотлар етишиб чикдилар. Улардан, Мир Али Табризий, Султон Али Машҳадий, Мир Али Хиравий, Мир Имод, Султон Муҳаммад Ҳандон, Мавлоно Маъруф, Абдужамил котиб, Дарвеш Муҳаммад

¹⁴ Аҳмедов Б. Амир Темур. — Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1995, 323-бет.

Самарқандий, Пир Муҳаммад Сўфи Бухорий ва бошқаларнинг номларини хурмат билан тилга олинади. Хаттотлар томонидан насталиқ хатида фикрларнинг гўзал тарзда баён қилиниши мутолаани ниҳоятда осонлаштиришга ёрдам берган. Китобларни муқовалаш, олтин суви ва расмлар (миниатюралар) билан безашнинг нодир санъаткорлари - Камолиддин Бехзод, Маҳмуд Музаҳҳиблар ҳам ана шу даврда яшаб ижод қилган сиймолардандир. Ўз соҳасининг етук мутахассиси ва малакали хаттот ва рассомлар томонидан тайёрланган қўлёзмалар молиявий жиҳатдан иқтидорли шахслар буюртмаси билан амалга ошириларди ёки подшоҳлар кутубхонаси қошида бажарилар эди. Бундай китоблар ҳар жиҳатдан ноёб ва нодир қимматбаҳо ҳисобланарди. Моҳир хаттотлар томонидан кўчирилган китобларнинг нусхалари жуда кам бўлган, хаттоки, бир нусхадан бўлганлиги учун муаллифнинг ўз қўлёзмаси тарзида сақланган.

Демак, китобнинг аҳамиятини яхши англаган аجدодларимиз китоб яратиш ишига - китобатчиликка алоҳида эътибор билан қарашган. XV-XVI асрларда Ўрта Осиёда китобатчилик ҳунармандчиликнинг бир соҳаси сифатида такомил топди. Бу соҳа нафис санъатнинг юксак даражаси сифатида танилди. Бунда улуғ соҳибқирон бобомиз Амир Темур ва унинг авлодлари, қолаверса, сўз мулкининг султони, буюк мутафаккир, илм ва фан аҳлининг ҳомийси Мир Алишер Навоий ҳазратларининг хизматлари бекиёсдир. Маълумки, темурийлар даврида китоб ёзиш ва уни безаш санъати ҳар қачонгидан ҳам катта рағбат кўрди. Шунинг учун ҳам бутун дунёни неча асрлар давомида лол қолдириб келаётган Шарқ китобатчилигининг энг нозик ва қимматли дурдоналари ана шу даврларда яратилди. Темур ва Улуғбек даврида хаттот, музаҳҳиб, наққош, мусаввир ҳамда саҳҳофларнинг юксак маҳорати безакли қўлёзмаларнинг шу қадар гўзал намуналари яратилдики, улар ҳанузга қадар жумлаи жаҳонни лол қолдириб келади¹⁵.

Салтанат кутубхоналари ва машҳур сиймолар кутубхоналари алоҳида манзилда, уларни сақловчи, янгисини кўчирадиган, зарар етказилган (барақлари йўқолган ёки сатрлари ўчган) китобларни таъмирловчи махсус мутахассислар билан таъминланганлар. Хатто китоблар ўзига хос тартиб билан сақланган. Унинг бошқарувчиси китобдор деб аталган. Машҳур мадрасаларда ҳам кутубхона учун алоҳида хужралар ажратилган ва унинг масъул ходимлари ҳам бўлган. Ва ниҳоят, Амир Темурнинг ватани, халқи ва тарих олдида қилган яна бир катта хизмати борки, уни айтмай бўлмайди. У Ватани ва халқини бутун дунё олдида улуғлади! Туркистон заминини Испания, Италия, Франция, Англия, Россия, Хитой каби

¹⁵ Йўлдошев И.Ж. Ўзбек китобатчилиқ терминологияси. — “Фан”, 2004. 3-бет.

давлатлар танидилар ва тан олдилар. Биз буни ўша мамлакат подшоҳлари билан ҳазрат соҳибқирон ўртасидаги ёзишмалардан ва ўша замонлардан қолган тарихий китоблардан яхши биламиз. Ўша мактублардан бир қисми бизнинг замонамизгача етиб келган ва ҳозир Лондондаги машҳур Британия музейида, Парижнинг миллий кутубхонасида, Италияда сақланмоқда. Баъзи мактубларнинг нусхалари, кўп ҳолларда уларнинг қисқача мазмуни Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий ва ибн Арабшоҳнинг китобларида келтирилган. Ҳазрат соҳибқироннинг Венеция ва Генуя дожлари билан ёзишмалари ҳақида эса Италиялик тарихчи Марино Санудонинг (XVXVI а.) «Венеция дожларининг ҳаёти» деган китобида қимматли маълумотлар сақланиб қолган. Амир Темурнинг Франция подшоҳлари билан олиб борган ёзишмалари ҳақида XIX асрда ўтган машҳур француз шарқшуноси Силвестр де Саси, инглиз олими Е. Бретшнейдер, эронлик Мирза Муҳаммадхон Қазвиний ва бошқа олимларнинг асарларида қимматли маълумотларни учратамиз. Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати ҳақида ўта муҳим маълумотлар учратамиз. Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати ҳақида ўта муҳим маълумотлар 1404 йили унинг саройида қарийб уч ой туриб кетган Кастилия қироли Генрих III нинг элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг эсдаликларида мавжуд. Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати ва жаҳонда тутган мавқеини бу мактубларсиз тасаввур қилиб бўлмайди, албатта. Уларни махсус ўрганмоқ зарур. Менимча бунга вақт етди...¹⁶

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш - халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. (Президент Мирзиёев Шавкат Миромоновичнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузалари). - “Халқ сўзи” газетаси, 2017 йил, 4 август.
2. Темур Тузуклари. - Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996-йил. - Б. 344.
3. Ахмедов Б. Тарихдан сабоқлар. - Тошкент, “Ўқитувчи” 1994. - Б 430.
4. Ахмедов Б. Амир Темур. - Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1995. - Б 640.
5. Йўлдошев И.Ж. Ўзбек китобатчилиқ терминологияси. - “Фан”, 2004. - Б 214.
6. Yuldasheva, S. (2021). The Emergence of Libraries as a Hotbed of Spirituality and Enlightenment. International Journal of Culture and Modernity, 10, 43-51.

¹⁶ Ахмедов Б. Амир Темур. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1995, 582-бет.

7. Sohibaxon, Y. (2021). O'ZBEKISTONDA KUTUBXONACHILIK SOHASINING RIVOJI. Oriental Art and Culture, (7), 260-268. 10. Yuldasheva, S., Habibjonov, I., & Haydarov, A. (2020). Librarianship in the formation of book reading. Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems, 12(2), 2925-2927.
8. Юлдашева, С. (2019). Китоб мутолаасини шакиллантиришда кутубхоначилиқ фаолияти. Oriental Art and Culture, (IV (1)), 59-62.
9. Ismoilova, N., & Habibjonov, I. (2021). Kitob va kitobxonlik–inson manaviyatining kozgusi. Oriental art and culture, 2(1), 159-166.